

TIJORAT BANKLARI MOLIVAVIY BARQARORLIGINI TA'MINLASHDA RISK-MENEJMENTNI TAKOMILLASHTIRISH MUAMMOLARI

Madaminov Bekzod Allayarovich

Ma'mun universiteti Magistratura bo'limi boshlig'i.

Fizika-Matematika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), v.b.professor

<https://doi.org/10.5281/zenodo.18453843>

O'zbekistonda jadal islohotlar sharoitida respublika moliya tizimini muhim bo'g'inlaridan biri bo'lgan tijorat banklarni samarali va barqaror faoliyat yuritishi mamlakat iqtisodiyotini yanada taraqqiy ettirish va uning pul kredit siyosatini samarali tashkil qilish zarur. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 16 iyundagi "Tijorat banklarining moliyaviy barqarorligi va kapitallashuvi darajasini oshirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-3066 qarorida iqtisodiyotni barcha sohalarida bo'lgani kabi tijorat banklarni boshqaruv tizimining davr talablariga mos ravishda olib borish va tijorat banklar faoliyati barqarorligini jahon standartlari talablariga to'liq javob berishini talab etadi.

Bugungi kunga qadar bank risk-menejmenti hamda ularni takomillashtirish muammolari bilan mahalliy va MDH iqtisodchi olimlari doimo shug'ullanganlar. Jumladan, tijorat banklari faoliyatida menejmentning tamoyillari hamda ularni takomillashtirish yo'nalishlari xorijlik yetakchi iqtisodchi olimlar V.M. Usoskin [1], D.J. Siynki [2], Y.F. Jukova [3], U. Kox Timoti [4], I.V. Larionova [5] va boshqalarning ilmiy izlanishlarida o'z ifodasini topgan.

O'zbekiston Respublikasida tijorat banklarining faoliyati, ularning vazifalari va tijorat banklari rivojlanishini boshqarishning ayrim nazariy va amaliy jihatlarini, ushbu tizimdagi mavjud muammolar iqtisodchi olimlar B.T. Berdiyarov [6], V.A. Kotov [7], I.L. Butikov, N.X. Jumaev [8], O.B. Sattarov [9], O.Q. Abduraxmanov, R.T. Tursunov, R.R. Tojievlarining [10] ilmiy ishlarida tadqiq qilingan.

Preventivlik va adaptivlik tamoyili mavjud risklarga reaktiv javob berish bilangina cheklanmay, potensial tahdidlarni oldindan aniqlash va oldini olish zaruratini aks ettiradi.

Model erta ogohlantirish mexanizmlari, stress-testlar va ssenariy tahlilini o'z ichiga olishi lozim bo'lib, bu bankka tahdidlar to'liq shakllanishidan avval o'zgaruvchan muhitga moslashish imkonini beradi.

Axborot yetarliligi va qayta aloqa tamoyili risklarni boshqarish va moliyaviy barqarorlikda sifatli axborotning hal qiluvchi ahamiyatini ta'kidlaydi. Model bankning axborot-analitik infratuzilmasiga integratsiyalashgan bo'lishi, aniq va o'z vaqtida ma'lumotlar oqimini hamda real vaqt rejimida strategiyani tuzatishga imkon beruvchi yopiq qayta aloqa konturlarini ta'minlashi zarur.

O'zbekiston sharoitida, Markaziy bank tomonidan 2025 yilda bank tizimini tartibga solishni takomillashtirish bo'yicha Roadmap amalga oshirilayotgan bir paytda, kirish parametrlari Basel III talablarini, jumladan Pillar 2 va Pillar 3 komponentlarini to'liq joriy etish, shuningdek, riskka asoslangan nazorat tizimini rivojlantirish talablarini o'z ichiga oladi.

Modelning ichki konturi bankning kirish parametrlarini chiqish natijalariga aylantirish mexanizmlarini tavsiflaydi. Bu yerda asosiy komponent - risk-menejment tizimi bo'lib, u uchta asosiy funksiyani bajaradi:

- risklarni identifikatsiya qilish (potensial zarar manbalarini aniqlash, risklar reyestri va boshqa tasniflash vositalaridan foydalanish);

- risklarni baholash (potensial zarar ehtimoli va miqdorini miqdoriy o'lchash, kredit riski uchun PD/LGD modellari, bozor riski uchun VaR, operatsion risk uchun ssenariy tahlilidan foydalanish);

- risklarni monitoring qilish (risk ko'rsatkichlari dinamikasini kuzatish, ularni belgilangan limitlar va risk-appetit bilan taqqoslash, erta ogohlantirish tizimlari).

Ikkinchi komponent - korporativ boshqaruv bo'lib, u strategik yo'nalishni belgilash, direktorlar kengashi darajasida risk-appetit va risk-tolerantlikni aniqlash, boshqaruvning turli darajalari o'rtasida mas'uliyatni taqsimlash hamda risklarni boshqarishning uch pog'onali modelini (Three Lines Model) qo'llashni ta'minlaydi. Ushbu modelda birinchi pog'ona - operatsion menejment, ikkinchi pog'ona - risk-menejment va komplayens funksiyalari, uchinchi pog'ona - ichki auditdan iborat.

Uchinchi komponent - axborot-tahliliy infratuzilma bo'lib, u integratsiyalashgan ma'lumotlar tizimlari, risk-metrikalarni hisoblash uchun analitik platformalar, ma'lumotlar omborlari, biznes-intellekt va hisobot (reporting) vositalarini qamrab oladi hamda qarorlar dolzarb va ishonchli axborot asosida qabul qilinishini ta'minlaydi.

Ikkinchi parametr - shoklarga chidamlilik darajasi, u makroprudensial stress-testlash natijalari orqali baholanadi va noqulay ssenariylarda (likvidlik inqirozi, aktivlar qiymatining keskin pasayishi, kredit sifati bo'yicha shoklar) bankning kapital yetarliligini saqlab qolish qobiliyatini aks ettiradi. Uchinchi parametr - bankning uzoq muddatli barqarorligi bo'lib, u yuqori boshqaruv standartlarini saqlab qolish, biznesni rivojlantirish, barqaror daromad oqimlarini shakllantirish hamda mijozlar va regulyatorlar ishonchini uzoq muddatda ta'minlash qobiliyatini ifodalaydi.

Operatsion riskni boshqarish ichki jarayonlar, xodimlar, tizimlar va tashqi hodisalar bilan bog'liq risklarni (firibgarlik, xatolar, tizim nosozliklari, kiberhujumlar, normativ buzilishlar) qamrab oladi. Bank operatsiyalarining murakkablashuvi va raqamlashtirish sharoitida ushbu risk tobora dolzarb bo'lib bormoqda. Uni boshqarish ichki nazorat tartib-taomillarini ishlab chiqish, xodimlarni o'qitish, axborot xavfsizligi tizimlaridan foydalanish, sug'urtalash va biznes uzluksizligini rejalashtirishni o'z ichiga oladi.

Konseptual modelni tijorat banklari xususiyatlariga moslashtirish yo'llari moslashuvchan yondashuvni talab qiladi, bunda risk-menejmentning murakkabligi bankning hajmi, faoliyat murakkabligi va risk profiliga mos bo'lishi lozim. Kichik banklar soddalashtirilgan modellarni qo'llashi mumkin, biroq risklarni aniqlash, baholash va monitoring qilishning barcha asosiy funksiyalarini saqlab qolishi zarur. Maxsus xususiyatlarga ega banklar (masalan, islom banklari) xalqaro ishonchlilik standartlariga rioya qilgan holda o'z faoliyatiga moslashtirilgan yondashuvlarni ishlab chiqishi kerak. Rivojlanayotgan mamlakatlar banklari ayrim vositalar va ma'lumotlar yetishmasligi sharoitida muqobil baholash va monitoring usullarini joriy etishga majbur bo'ladilar. Risk-menejmentni rivojlantirish bosqichma-bosqich amalga oshirilib, avval mavjud yetuklik darajasi baholanadi va keyin ustuvor rivojlanish rejasi belgilanadi. Tijorat banklarida risk-menejment va moliyaviy barqarorlik o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikning nazariy-metodologik asoslarini tahlil qilish quyidagi asosiy xulosalarni shakllantirish imkonini beradi.

Birinchidan, risk-menejment va moliyaviy barqarorlik o'rtasidagi bog'liqlik tizimli va ikki tomonlama xarakterga ega. Bu oddiy funksional aloqa emas, ya'ni risk-menejment mustaqil faoliyat yuritib, keyinchalik moliyaviy barqarorlikka ta'sir ko'rsatadigan natijalarni ishlab chiqaradi, degan yondashuv bilan cheklanmaydi. Aksincha, bu dinamik o'zaro ta'sir bo'lib, unda

bir sohadagi yaxshilanish boshqa sohadagi ijobiy o'zgarishlarni kuchaytiradi va rivojlanish hamda sifat oshishining ijobiy sikllarini yuzaga keltiradi yoki noto'g'ri boshqaruv sharoitida degradatsiyaga olib kelishi mumkin [24]. Ushbu tizimni kiruvchi omillar (makroiqtisodiy muhit, regulyator talablar) ichki kontur (risklarni boshqarish tizimi, korporativ boshqaruv, tahliliy infratuzilma) orqali chiqish natijalariga (moliyaviy barqarorlik ko'rsatkichlari) aylantiradigan va bu natijalar tizimning keyingi faoliyat yuritish qobiliyatiga qayta ta'sir ko'rsatadigan teskari aloqalar majmui sifatida tasvirlash mumkin.

Ikkinchidan, samarali risk-menejment bank barqarorligining asosiy omillaridan biridir. Muayyan davrda moliyaviy ko'rsatkichlar (kapital, likvidlik, foyda) yetarli darajada ijobiy ko'rinishi mumkin, biroq risklarni boshqarishning tegishli tizimisiz ushbu ko'rsatkichlar qisqa vaqt ichida keskin yomonlashishi ehtimoli mavjud. Moliyaviy inqirozlar tarixi moliyaviy ko'rsatkichlari yetarli bo'lgan, ammo zaif risk-menejment tizimlari sababli zarbalarga bardosh bera olmagan banklar misollariga boy. Risklarni boshqarish funksiyasi kompetensiyasini rivojlantirishga, tahliliy vositalarga hamda butun tashkilot miqyosida risklarni boshqarish madaniyatiga yo'naltirilgan investitsiyalar xarajat emas, balki barqarorlik poydevoriga kiritilgan investitsiya sifatida qaralishi lozim.

Uchinchidan, taklif etilgan konseptual model empirik tadqiqotda o'rganiladigan asosiy o'zgaruvchilar va ularning o'zaro bog'liqliklarini belgilaydi, natijalarni talqin qilish uchun yagona tushunchaviy til va doirani taqdim etadi hamda tahlil vositalarini (CAMELS-tahlil, stress-testlash, o'zaro bog'liqliklarning regressiyaviy tahlili) taklif etadi. Shuningdek, model integratsiyalashgan tahlil zarurligini ta'kidlab, moliyaviy tizimning turli jihatlarini alohida-alohida emas, balki ularning o'zaro ta'siri kontekstida ko'rib chiqishni nazarda tutadi.

Bank faoliyati va barqarorligini tadbirkorlikning zamonaviy mikroiktisodiy talqinida boshqarib, uni bozor mexanizmi bilan uzviy ravishda tahlil etilib, iqtisodiy natijalar, resurslardan samarali foydalanish maqsadi bilan yagona tizim shaklida ifodalash zarur. Boshqacha qilib aytganda bankning barqarorligi bozor tuzilishi, bozor mexanizmi va korxonaning natijalari bilan uzviy ravishda hamda dinamik ko'rinishda boshqarilishi lozim. Bu jarayonda ishlab chiqarish funksiyalari tushunchalari, marjinal xarajat va marjinal daromad kategoriyalari keng foydalanilsa bank faoliyatigi tegishli qarorlarni muqobillashtirishga olib keladi. Chunki muqobil qarorlar qabul qilish har bir faoliyatdan olingan marjinal xarajat va marjinal daromadni taqqoslash asosida amalga oshiriladi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Усоскин В.М. Современный коммерческий банк: управление и операции.-Москва: МКЦ ДИС, 1997.-464 с.;
2. Дж. Синки, мл. Управление финансами в коммерческих банках. пер. с англ. 4-го переработанного изд. БМА.М.: 1994, Са1а11аху. - 820 с.;
3. Е.Ф.Жукова. -М.: ЮНИТИ-ДАНА: Единство, 2006. - 575 с.;
4. Тимоти У. Кох. Управление банком: пер. с англ. В 5-ти томах (книгах), 6-ти частях. Уфа: Спектр. Часть 1,2003. - 112 с.;
5. Ларионова И.В. Управление активами и пассивами в коммерческом банке. - М.: Консалтбанк, 2003. - 272 с.;
6. Berdiyarov B.T.Tijorat banklari aktiv operatsiyalarining daromadliligi. Iqtisod fanlari

- nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan diss. avtoreferati. - Toshkent.BMA. 2002. -21 b.;
7. Kotov V.A. Organizatsiya rinka sennmx bumag. -T. «Moliya» 2007.; Бутиков ИЛ. Рынок ценних бумаг Узбекистана: проблемы формирования и развития. Т.: «KOK8A1J)1TWF0KM KA8HK» 2008.;
8. Jumayev N.X., Abdurahmonov O.Q. Jahon moliyaviy-ihtisodiy inkirozi: sabablari va uni bartaraf etish muammolari. - T.: Akabepshazbg, 2010. - 160 b.;
9. Sattorov O.B. Tijorat banklari lakvchdliligshsh ta'minlashni takomillashtirish. Iqtisod fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan diss. avtoreferati. - Toshkent, BMA, 2008. - 21 b.;
10. Tojiyev R.R. Tijorat banklari likvidliligini boshkarishning innovatsion strategiyasi.(“Agrobank”OATB misolida). Iqtisod fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun dissertatsiya.-T.: TDIU.2011.